

VII. 2. Könyvkultúra

Sarbak Gábor

Tartalomjegyzék

1. Püspökök	2
2. Kanonokok	7
2.1. A hiteleshelyek (<i>loca credibilia</i>)	9
3. Lelkészkedő papság	10
4. Szerzetesek	11
5. Liturgikus könyvek	11
5.1. Helyi liturgikus sajtóságok	13
6. Studium Quinqueecclesiense	13
7. Könyvpusztulás	14
8. Irodalomjegyzék	15

Egyházmegye-szervezés és könyvek elválaszthatatlanok egymástól. Erre kifejezetten utal Szent István király második törvénykönyvének első cikkelye, hogy az egyházakban papról és könyvekről a püspöknek kell gondoskodnia.¹ A középkorban a liturgikus könyvek sorozata a könyvkultúra szerves részét képezte. A világi papság és a szerzetesek zsolozsmájában a Bibliából vett szövegrészek mellett a patrisztikus és hagiografikus olvasmányok biztosították az imádkozók számára az alapvető hittani és egyházi ismereteket.

Az egyházi társadalom rétegei különféleképpen viszonyultak az írásbeliséghez. Élesen eltér egymástól a főpapság kifinomult, tudományos és irodalmi érdeklődése és a lelkipásztorkodó, falusi papok gyakorlatias könyvigénye és ezáltal teológiai tájékozottsága és általános műveltsége is.

A pécsi egyházmegyében a könyvkultúra 11–12. századi kezdeteinél találjuk a szerveződő székesegyházi iskolájába külföldről könyvet hozató Bonipert püspököt, aki alább idézendő levelével bizonyította, hogy törvény előírta kötelezettségének igyekezett eleget tenni. Az egyházmegyében az első liturgikus kódexeket is ettől függetlenül nyilván külföldről hozták vagy itteni másolásra kölcsönözték.

¹ Sancti Stephani decretorum liber secundus, c. 1. In: ZÁVODSZKY Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Bp., 1904. 45. – A szerző az MTA–OSzK Res libraria Hungariae, Fragmenta Codicum Kutatócsoport munkatársa, a dolgozat a K 72105 számú OTKA támogatással készült. – Értékes észrevételeiért Pajorin Klárának tartozom köszönettel.

1. Püspökök

A megyéspüspök műveltsége a középkorban sem gyakorolt közvetlen hatást egyházmegyéje papságára. Az *ordinarius loci* szerepe sokkal inkább meghatározó volt káptalanjának összetételében. A középkor második felében a tanult és esetleg fokozatot is szerzett kanonokok tekintélyes része – hasonlóan püspökhöz – az országos politikában vett részt vagy éppen (pécsi) stallumának jövedelmeiből fedezte külföldi tanulmányait.²

Az önálló magyarországi latin irodalom és ezzel együtt középkori könyvtúránk kezdetei elválaszthatatlanok Pécsről: 1020–1022 táján Priscianus latin nyelvtankönyvét (*unum de nostris Priscianis*) kérte levélben Chartres püspökétől, az itáliai származású Fulberttől³ az első pécsi püspök, a francia származású Bonipertus.⁴ Fulbert előzőleg az ottani híres káptalani iskola vezetője volt. A levelet Pécsről a francia Hilduin vitte ajándékok kíséretében Chartresba, és feltételezhetően el is hozta magával a kért Priscianust: bár erről már hallgatnak a források. Priscianus egyéb műveit számba véve egyértelműnek látszik, hogy az *Institutiones*re gondolt Bonipertus, bár feltűnő lehet, hogy nem egy egyszerűbb, valóban kezdőknek készült latin nyelvtankönyvet kért. Priscianus nagy, a klasszikus latinságon alapuló, összefoglaló nyelvtana görög nyelvi környezetben íródott a 6. század elején Konstantinápolyban. A püspöknek vagy közvetlen környezetének magasabb igényeit elégíthette ki ez a vaskos és rengeteg klasszikus idézettel teli könyv, amelyben még görög példák is találhatók. Nyilvánvaló, hogy a leendő, magyar anyanyelvű egyházmegyei papság képzéséhez kezdetben megfelelő színvonalú volt a Donatus-féle grammatika, amelynek példányai, ha nem is az egyházmegye szervezésének első éveiben, de azért nem sokkal utána már kellő számban állhattak rendelkezésre.⁵ A kódexeket pedig az iskola és az egyházmegye kormányzásának igényeit is kielégítő másológyműhely (*scriptorium*) biztosíthatta. Az itt dolgozó kódexmásolóknak (*scriptor*) kellett az egyházmegye liturgikus könyv-utánpótlását biztosítani, emellett azonban az Árpád-kor első két évszázadában az oklevélírásban is járatosak voltak.

Itt érdemes megemlíteni, hogy az 1015-re keltezett pécsváradi alapítólevelet csak egy 13. század elején készült másolatból ismerjük, amiben a könyvek jegyzéke hitelesnek tekinthető és a kolostor első idejéből származik.⁶ Korabeli szokás szerint a könyvek a kincstári értéktárgyak között szerepeltek hasonlóan az 1093 körüli pannonhalmi összeíráshoz. A 35 kötet között megtalálható a miséhez és a zsoltosmához tartozó könyvek teljes sora, ezeket a sekrestyében őrizhették, közel azokhoz a helyek-

²FEDELES 2007b.

³Vö. NEMERKÉNYI 2002. 77–88., NEMERKÉNYI, Előd: Fulbert et l’implantation des écoles en Hongrie. In: ROUCHE, Michel (Ed.): Fulbert de Chartres, précurseur de l’Europe médiévale? Paris, 2008. 43–54. A szerző Frederick BEHRENDTS szövegkiadását idézi (The Letters and Poems of Fulbert of Chartres. Oxford 1976. 148–149). A levél további latin kiadásai közül meg kell említeni: DHA 1992. 103–104., valamint: Epistola I. In: *Patrologiae cuesus completrus, series Latina*. Accurante J.-P. Migne. Parisiis, 1853. Vol. 141, 189C. Magyarul: Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI–XIV. század. Sajtó alá rend. MAKKA László és MEZEY László. Bp., 1960. (Nemzeti Könyvtár, Levelestár) 109., Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: KRISTÓ Gyula. Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár) 102–104.

⁴HOLUB József: Bonipertus. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 5 (1959) 93–102., NEMERKÉNYI 2002.

⁵A pannonhalmi Szent Márton apátság javainak Szent László király által elrendelt összeírása 1093 körül két Donatus példány meglétéről tudósít. Vö. A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Összeáll. KOVÁCS Máté. Bp., 1963. (Nemzeti Könyvtár, Művelődéstörténet) 63–68. – NEMERKÉNYI Előd: Latin klasszikusok középkori könyvtárakban. Magyarország a 11. században. *Magyar Könyvszemle* 119 (2003) 1–17.

⁶Latinul: DHA 1992. 77. Magyar fordítása: A pécsváradi apátság javainak összeírása, 1015. In: A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Összeáll. KOVÁCS Máté. Bp., 1963. (Nemzeti Könyvtár, Művelődéstörténet) 68–70.

hez, ahol szükség volt rájuk. A felsorolás tartalmazza a középkorban gyakran *bibliotheca*nak nevezett teljes Szentírást két kötetben,⁷ továbbá itt volt még 28 liturgikus könyv⁸ mellett két példány Szent Benedek *regulájából*, amelyből minden nap a *primát* követő *capitulum* során kellett meghatározott részeket felolvasni,⁹ valamint két, *glossarium*nak nevezett biblíamagyarázat¹⁰ és egy negyven homíliát tartalmazó könyv, amely nem más mint Gregorius Magnus híres *Liber quadraginta homiliarum* című műve. A jegyzékbe – eltérően a pannonhalmi összeírástól – nem vették fel az iskolához tartozó köteteket.

Mór (Maurus) püspök volt az első magyar, ám természetesen latinul író szerző. A hajdani szentmártonhegyi iskolásfiú (*puer scholasticus*), feltehetően 1030-tól ugyanott apát, majd a Pozsonyi Évkönyvek szerint 1036-tól pécsi püspök¹¹ írta meg András és Benedek zoborhegyi remeték életét (*Vita sanctorum heremitarum Zoerardi confessoris et Benedicti martiris*) röviden, egyszerű latinsággal.¹² A mű eredeti, nyilván Pécssett, a scriptoriumban készült kódexe nem maradt ránk, csupán egy 15. századi, prédikációkat tartalmazó, ma Münchenben található kéziratból ismeretes.¹³ A legenda Szent Zoerard, szerzetesi nevén András hitvalló életének csodás eseményeit tartalmazza, és megemlékezik tanítványának, Benedeknek vértanúságáról. Mindketten a Nyitra melletti zobori monostorban, Fülöp apátsága idején lettek szerzetesek, és a környéken remetéskedtek. Mór hangsúlyozza adatainak hitelességét: Andrásról Fülöp és Benedek, Benedekről egyrészt saját maga, másrészt a Pannonhalmán többször megforduló Fülöp tájékoztatta. A szentmártonhegyi bencések kedvező szellemi környezetéből érkező Mórt Pécssett szintén olyan „irodalmi” légkör fogadta, amelyben természetes módon alkothatott. Műve megírásának idejét legkorábban Géza herceg, Salamon és László 1064-i húsvéti (április 11.) pécsi tartózkodása utánra tehetjük: ekkor kérte el Géza Mór pécsi püspöktől András vezeklővének felét. Az irodalmi emléken kívül a pécsi bazilika faragott oszlopfője utal e remetékre.¹⁴ Mór pécsi püspök neve Imre herceg¹⁵ és Gellért legendáiban,¹⁶ továbbá I. András koronázásakor (1047), a Tihanyi alapítólevél

⁷Talán a 11. század második felére jellemző itáliai típusú óriásbibliára lehet gondolnunk, amelyeket a kéthasábos íráselrendezés és a méret alkalmassá tett a kórusbeli használatra.

⁸Ezek: négy *nocturnale*, vagyis a matutinum, a zsoltosma éjszakai részéhez tartozó énekeskönyv, öt *antiphonarium*, vagyis nappali énekeskönyv, a két *lectionarium cum evangelio* a mise olvasmányait tartalmazza az evangéliumi perikópákkal, hat misekönyv (*missale*), négy *psalterium*, öt *graduale*, a mise énekelt részeivel, valamint két *baptisterium*, a szentségek kiszolgáltatásának a könyve, amely az első szentségről, a keresetségről kapta a nevét.

⁹„Legat lector capitulum regule quod occurrit in ordine.” Breviarium ordinis sancti Benedicti de novo in monte Pannonie Sancti Martini... Venetiis, 1519. 21r. Vö. VIZKELETY András: A *Regula Benedicti* középkori kéziratai Magyarországon. In: Mons Sacer, 996–1996. Pannonhalma ezer éve. Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, 1996. I, 390. 7. j.

¹⁰A középkorban a Walafriid Strabónak (9. század) tulajdonított *Glossa ordinariá*ról lehet szó.

¹¹NAGY Imre: Mór püspök és legrégibb legendánk. *Pécsi Szemle* 10 (2007, tavasz) 40–49., KOSZTA László: Mór (címszó), *KMTL* 1994. 466.

¹²Latin kiadása: MADZSAR Imre, *SRH* II, 347–361 (reprint: 1999), magyarul Csóka J. Gáspár fordításában: Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból. Szerk. ÉRSZEGI Géza, Bp., 2004. I, 7–10., 175–177., PRAŽAK, Richard: Mór püspök Szent Zoerard és Benedek remetéről szóló legendája. In: Mons Sacer, 996–1996. Pannonhalma ezer éve. Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, 1996. I, 333–340. (Benne a korábbi szakirodalommal). – A legendát tartalmazó kéziratok Brüsszelben, Münchenben és Párizsban vannak.

¹³München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 16024., in: *Kódexek* 1985. 83–84.

¹⁴Cs. TOMPOS Erzsébet: A pécsi székesegyház kőtárának kentauros oszlopfőjezete és szirénes gyámköve. *Művészettörténeti Értesítő* 12 (1963) 113–120.

¹⁵*SRH* II, 449–460., magyarul Csóka J. Gáspár fordításában: Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból. Szerk. ÉRSZEGI Géza, Bp., 2004. I, 56–62., 192–194.

¹⁶*SRH* II, 471–506., magyarul Szabó Flóris fordításában: Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból. Szerk. ÉRSZEGI Géza, Bp., 2004. I, 63–88., 195–199.

(1055) aláírói között¹⁷ és Radó nádor gyanús hitelű oklevelében (1057) fordul még elő.¹⁸

A veszprémvölgyi apácák görög adománylevelének latin *renovatio*ja Kálmán király meghagyásából, 1109-ben nagy valószínűséggel Simon pécsi püspök, királyi kancellárnak köszönhető. A püspök görög nyelvi ismeretei délitáliai származásával magyarázhatók, és talán ennek tudható be diplomáciai követjárása 1108-ban, ahol a mindkét nyelven való kifejezőkészségre is szükség volt.¹⁹ A püspököknek és a környezetben lévő kanonokoknak és *scriptor*oknak a fordítás elkészítése mellett az oklevéladás gyakorlatát is ismerniük kellett.²⁰

Kalán (Calanus) még püspöksége előtt, 1181-ben a királyi udvarban irányította az oklevelek elkészítését és elsőként nevezte magát kancellárnak: vele megindult az igényes oklevéladás.²¹ III. Ince pápa tudós embernek nevezte.²² A 12–13. század fordulóján itteni tevékenysége eredményeképpen a káptalan a rá háruló írásbeli feladatokat, oklevelek szerkesztését és megírását el tudta már végezni.

Széchy Pál kánonjogi tanulmányai idején 1268 és 1273 között somogyi főesperessége jövedelmeiből élt Bolognában. Kánonjogi doktorként²³ hazautazását néhány könyve eladásából tudta csak fedezni. Veszprémi prépost volt, amikor Csák Péter 1276 márciusában feldúlta és kifosztotta a veszprémi székesegyházat, és az ő, mintegy ezer márká²⁴ értékű könyvei a káptalanéival együtt odavesztek.²⁵ 1293 és 1306 között volt pécsi püspök, erre az időre esik, hogy az Úrnapja utáni pénteki napon körmenet végzését rendelte el az egész egyházmegyében.

Kánonjogi doktor és egri kanonok volt még a későbbi pécsi püspök, Barius (II.) Miklós, amikor V. László királyhoz intézett üdvözlő és dicsőítő, tartalmában és megfogalmazásában a kor követelményeinek teljesen megfelelő beszédet Bécsben 1452 októberében, nem sokkal azután, hogy III. Frigyes német-római császár egy hónappal korábban Cillei Ulriknak átadta a fiatal királyt. A magyar küldöttséget Szécsi Dénes esztergomi érsek vezette, ott volt Vitéz János püspök és Garai László nádor.²⁶ Három évvel később V. László Miklóst nevezte ki püspökké; királynéi kancellárként azonban keveset tartózkodott Pécsen, ezért az egyházmegyében Vitus Huendler mint *vicarius in pontificalibus* járt el helyette.

Janus Pannonius 1459-től pécsi püspök, ugyan keveset tartózkodott püspöki székhelyén, latin és görög auktorokkal teli könyvtára mégis itt volt. Ő volt az első ma-

¹⁷ *Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Composuit Georgius GYÖRFFY. Bp., 1994. 17–20.

¹⁸ *DHA* 1992. 160–162. – Boldog Mór tiszteletét 1848. július 22. óta Pécsen október negyedik vasárnapján, 1913 óta pedig október 25-én üljük meg. – Vö. Szt. Mór emlékkönyv. Szerk. VARGHA Damján. Pécs, 1936.

¹⁹ MORAVCSIK Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1984. 107.

²⁰ Simon 1135-től kalocsai érsek, † 1142. – A latin szöveget kiadta: FEJÉRPATAKY László: Kálmán király oklevelei. *Értekezések a történelmi tudományok köréből* XV/5 (1892) 33–35.

²¹ MAKK Ferenc: Kalán (címszó), *KMTL* 1994. 312–313.

²² Vö. KOSZTA 1998. 11–12., HORVÁTH J. 1941. 15–16.

²³ Egy 1275-ös oklevélben „ob sue lucem sapientie” dicséri meg IV. László király helyett önmaga saját jogi tudását: alkancellárként saját magának kellett megfogalmazni az adománylevelet, vö. TIMÁR György: Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. *Baranyai Levéltári Füzetek* 16. Pécs, 1982. 22.

²⁴ Ez nagyjából 40 kg ezüstnek felel meg.

²⁵ Pál prépost a székesegyház kincseiről, köztük a könyvekről is hiteles leltárral rendelkezett: 3000 márkára becsülték az elégett könyvek értékét. Ezt a veszteséget a veszprémi káptalani iskola, a hazai jogtanítás központja nem heverte ki. – A kerek számú becslés hagyományosan nem pontos értékmegjelölés, csupán a kár nagyságára akar utalni.

²⁶ Nicolaus Barius, Georgius Polycarpus de Kostolan, Simon Hungarus, Georgius Augustinus Zagabrensis: *Reliquiae*. Ed. Ladislaus JUHÁSZ. Lipsiae, 1932. (*Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*. Saeculum XV.) III–IV., 1–5.

gyar, aki görög szerzők könyveit gyűjtötte és olvasta.²⁷ Itáliában megszerzett klasszikus irodalmi és jogi ismeretek (Padovában lett kánonjogi doktor!) birtokában már híres költőként tért haza. Vespasiano da Bisticci beszámol arról, hogy Janus Firenzében, Rómában, Ferrarában és Velencében is vásárolt könyveket. Janus néhány levélrészlete arról árulkodik, hogy mindig kevesellte könyvei számát: itáliai követjárása ezen 1465-ben sokat segített.²⁸ Egész életében szenvedélyesen gyűjtötte a könyveket, szinte mindent megszerzett, amit Itáliában kapni lehetett. Könyveinek külalakja nem érdekelte, saját kezű javításairól nem tudunk, címerével sem ékesíttette kódexeit, ezért nagyon kevésről lehet kimutatni, hogy az ő tulajdonában volt, tehát teljesen másképp forgatta könyveit, mint a javításokra figyelő Vitéz János. Nem a pécsi püspökség könyvtörténetéhez tartozik, bár a Magyar Királyság művelődési viszonyaira kedvező hatással lett volna, ha az éppen Janus által a pápától elhozott (1465) pozsonyi egyetem létesítését engedélyező bulla nyomán létrejött volna egy, végre hosszabb ideig működő intézmény. A rövid életű pécsi egyetem emlékezete ekkorra már elhalványult. Janusnak a Vitéz-féle Mátyás-ellenes összeesküvésbe belekeveredvén kellett hirtelen menekülnie székhelyéről, ezért csak kevés könyvét vitte magával. Váratlan halála után feltehetően Mátyás király a költő pécsi könyvtárát lefoglalta és besorolta korvinái közé. Fennmaradt – többek között – Janus görög evangéliumoskönyve,²⁹ Xenophónja,³⁰ itáliai tanulmányai során saját kezűleg írt latin és görög szótára (*Vocabularium*), Plutarkhosz,³¹ Démoszthenész és Homérosz prózai fordítása két kötetben, tulajdonában volt – többek között – Marsilio Ficino Platón Symposion című dialógusához írott kommentárja, Dioszoros Siculus görög történeti munkája, és bizonyára saját verseiből is rendelkezett egy példánnyal.³²

Nem feledkezhetünk meg Handó György pécsi prépostról,³³ aki szintén az egyházjog doktora volt (Padovában doktorált), és akinek könyvtáráról mindössze annyit tudunk, hogy mintegy háromszáz kötetnyi lehetett, ám azonosítható példány nem maradt ránk. Sok, több mint háromezer forintnyi könyvet vásárolt Vespasiano da Bisticcitol. Minderről és Handó könyvtári terveiről egyedül Vespasiano tudósít: Pécsen nyilvános könyvtárat akart létesíteni, fizetett pap könyvtárossal, akinek a feladata volt, hogy a templomban felállított gyűjteményt naponként a látogatók számára kinyissa majd bezárja. Ezek a könyveken kívül a templom liturgikus könyveinek gyarapítására is gon-

²⁷ CSAPODI 1975. 189–208., MADAS 2003. 70–71. Vö. IANUS PANN. 2006.

²⁸ Erről Galeottóhoz írott levelében számol be, CSAPODI 1975. 201.

²⁹ A bejegyzés szerint Garázda Pétertől kapta a püspök, vö. *Biblia Sacra Hungarica*. A könyv, „mely örök életet ad”. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, 2008. november 21.–2009. március 29. Bp., 2008. 242. (Fodor Adrienne leírása) és BH 465. Garázda pozsegavári prépost és 1478-ban pécsi *lector* (vö. DANELONI, Alessandro: Egy levéltári dokumentum Garázda Péterről. Irodalomtörténeti Közlemények 105 [2001] 454.), előtte Itáliában tanult és ott a későbbiekben többször megfordult, humanista költő (egyetlen hiteles verse ismert), jelentős könyvtárral rendelkezett. Költői megítéléséről vö. MIKÓ Árpád: Két világ határán (Janus Pannonius, Gerézdi Péter és Megyericsei János síremléke). *Ars Hungarica* 11 (1983) 49–75., PAJORIN Klára: Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. RÁZSÓ Gyula, V. MOLNÁR László. Bp., 1990. 333–361., 348., életéről és könyveiről vö. KÖRMENDY 2007. 144–147., 198–199.

³⁰ Xenophón Kyrupaideiáját Battista Guarinitól kapta ajándékba. Később Mátyás könyvtárába került (BH 1184., mai őrzési helye: Erlangen, Universitätsbibliothek, Ms. 1226). – CSAPODI Csaba: Janus Pannonius kódexei és címerhasználatának kérdése. *Magyar Könyvszemle* 119 (2003) 203–205.

³¹ Leipzig, Universitätsbibliothek, Rep. I. 80., 98., BH 1958., 1959.

³² Vö. HOFFMANN–WEHLI 1992. 256–257., CSAPODI 1975. 190–196.

³³ 1478-tól kalocsai érsek, †1480. FRANKÓI Vilmos: Mátyás király magyar diplomatái. *Századok* 32 (1898) 97–112.

dolt.³⁴ Mivel Janus Pannonius könyveit a költő halála után Mátyás minden jel szerint besorolta saját könyvtárába, Pécs, pontosabban a *sedes episcopalis* gyakorlatilag tudós könyvek nélkül maradt. Ezért volt nagy jelentőségű Handó terve, és ezért érthető, hogy az utód ekkora áldozatot hozott egy újabb könyvtár létesítéséért. Nagyon valószínű egyébként, hogy Vespasiano jóindulatúan túloz, nem utolsó sorban saját szerepét kiemelő. Handó anyagi lehetőségeit szem előtt tartva, inkább nemes elképzeléseit kell méltatnunk. A könyvtár tényleges létrejöttéről hallgatnak a források.³⁵

A bécsi és a ferrarai egyetemen tanult, komoly humanista műveltséggel rendelkező Ernuszt Zsigmond püspök³⁶ 1502. március 16-án engedélyért fordult VI. Sándor pápához, hogy a pálos rendtől kölcsönkérhesse hat évre a könyvmásolásban járatos szerzetest, Szegedi Gergelyt.³⁷ A szerzetes *scriptor* feladata liturgikus kéziratok másolása és díszítése volt, „mert a pécsi egyház nagy hiányt szenved liturgikus könyvekben,”³⁸ írta a püspök. Gergely munkájának eredményéről, annak ellenére, hogy a pápa teljesítette a püspök kérését, sajnos semmiféle adatunk nincs, mint ahogy azt sem tudjuk, milyen úton-módon került Zsigmond püspök és Gergely szerzetes ismeretségbe egymással, és azt sem, vajon mi lett a másolóval Zsigmond püspök halála (1505) után egy elvileg még érvényes „szerződés” birtokában. Mindenesetre kézzel frott liturgikus szerkönyvek még sokáig használatban voltak, akár Gergely másolta azokat, akár nem. Ettől függetlenül figyelemreméltó adat, hogy 1620-ban a pécsi székesegyházban a falhoz erősítve voltak antifonáriumok és graduálék.³⁹

Szatmári György 1505 és 1522 között pécsi püspök. Krakkói és bolognai tanulmányok alapozták meg itthoni fényes pályafutását. Veszprémi és váradi püspökség után tudta, kinek az örökébe lép Pécsre. A püspöki székhelyén megrendezett humanista *symposionok*⁴⁰ híresek voltak, nyilván megfelelő könyvtár állt az időt vitatkozva mulató tudósok rendelkezésére.⁴¹ Janus Pannonius verseinek megjelentetését szorgalmazta: 1506-ban Brodarics István járt siker nélkül az ő megbízásából Itáliában Aldus Manutiusnál Janus kiadásának ügyében.⁴² Az 1513-ban, Bécsben kiadott Janus-

³⁴Vö. FEDELES 2005. 373–375., SOLTÉSZ Zoltánné: Garázda Péter, Nagylucsei Orbán és Szatmári György ismeretlen könyvei. *Művészettörténeti Értesítő* 7 (1958) 120–124., ÁBEL Jenő: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Bp., 1880. 227–228.

³⁵CSAPODI 1975. 206., megfontolt kétségeinek adott hangot már MÁLYUSZ 1971. 173–174.

³⁶Elismerően ír Ernusztról Bonfini és Lodovicus Carbo is. Ez utóbbi dialógusának egyik beszélgetőtársa éppen Zsigmond püspök: nem kizárt, hogy az ő kezdeményezésére jött létre a mű 1475-ben. Ludovicus CARBO: *Dialogus de laudibus rebusque gestis regis Matthiae*. Párbeszéd a főséges fejedelem s Magyarország híres-nevezetes királya Mátyás dicső tulajdonai és viselt dolgairól a királyhoz intézve (Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, K 397). Kiadása: TOLDY Ferenc: *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita, quae collegit, recensuit et partim typis commendavit Franciscus TOLDY, ac commentariis, epilogo et indice aucta publici iuris facienda curavit Geisa ÉRSZEGI*. Bp., 1986. 165–194., vö. <http://carbo.mtak.hu/hu/study.htm> (2009. március 24.).

³⁷ZSÁK 1907., BH 2670. – A pálos források hallgatnak erről.

³⁸„Cum ecclesia Quinqueecclesiensis plurimum indigeat libris necessariis ad cultum divinum. . .” ZSÁK 1907. 147.

³⁹HOLOVICS Flórián: Baranya a XVII. század elején. Dallos Miklós pécsi püspök jegyzete 1620-ban. A *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1966. 171–176.

⁴⁰Vö. PAJORIN Klára: A humanista symposionrendezvények. In: *Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulójára*. Bp., 2002. 111–115., FARBAKY 2002. 21–30.

⁴¹Vö. FEDELES 2007b. 39–42.

⁴²Vö. MEZEY 1975. 526–527. – Brodarics szerencsésen megmenekült a mohácsi csatából, amelynek történetét *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcorum imperatore ad Mohach historia verissima* megírta Pozsonyban. A mű először 1527-ben jelent meg Krakkóban, ebből nem maradt fenn példány. Kritikai kiadását Kulcsár Péter adta közre 1985-ben. Brodaricsról írja Magyi Sebestyén Janus editiójának előszavában 1513-ban, hogy „Brodarics István, az apollói babér méltó viselője”, vö. KLANICZAY 1982. 664., FEDELES 2005. 335–337.

verseket tartalmazó kötetet Magyi Sebestyén pedig a püspöknek ajánlotta. Tehát most már nemcsak itáliai, hanem magyar humanisták is dedikálták műveiket magyar főpapoknak. Hagymási Bálint a bor és a víz vitájáról szóló művét (1517-ben Bécsben jelent meg) szintén Szatmárinak ajánlotta, a mű ötlete egyébként Pécsen Mihály püspöki vikáriusnál⁴³ vetődött föl egy szimpóziumon.⁴⁴ Bartholomaeus Frankofordinus (Panonius) pedig *Comoediáját* (megjelenési éve bizonytalan) és egy dialógusát dedikálta neki. Szatmári támogatta Brodarics Istvánt, és Oláh Miklós is az ő jóvoltából lett pécsi kanonok két éves titkárkodás után.⁴⁵

2. Kanonokok

A káptalan tagjainak feladataiknál fogva az írásbeliség területén általában szélesebb körű ismeretekkel kellett rendelkezniük. A középkor második felében már egyre több helyen előírták, hogy hány kanonoknak milyen (egyetemi) végzettsége legyen.⁴⁶ Megragadható az a törekvés, hogy a kanonokok képzettsége álljon arányban a rájuk háruló iskolai és a 13. századtól indulóan a hiteleshelyi feladatokkal. Értékes adalék, hogy Manfréd, zágrábi prépost pécsi püspökké választásakor 1306-ban a választó kanonokok a jegyzőkönyvet sajátkezűleg írták alá.⁴⁷ A 15. század húszas éveitől megnő a káptalanban a tanult kanonokok száma.⁴⁸ A *schola maior*, vagyis a káptalani iskola, a *lector*, az olvasókanonok irányításával folyamatosan működött a püspöki székhelyen. II. Ulászló 1495. március 2-án vonult be Pécsre, és a *scholaris*oknak énekes köszöntésük (*recordatio*) jutalmaként – számadáskönyve szerint – három forintot fizettetett ki.⁴⁹ A *custos*, az őrkanonok feladata volt a kincstár és az értékük miatt a kincstár részének tekintett könyvek őrzése.

A 15. század húszas éveitől egyre több városban, nagyobb plébánián hoztak létre külön állást a hitszónokoknak (*praedicator*). Ez összefüggésben állt a huszitizmus terjedésével az egyházmegye déli részén, elsősorban a Szerémségben. 1428-ban Albeni Henrik pécsi püspök is a tévtanok elharapózásával indokolta V. Márton pápához intézett kérését, hogy egy kápolna (az erre a célra alapított vértanú Szent Móric

⁴³ FEDELES 2005. 406–407.

⁴⁴ Cybelaus, Valentinus: *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae*, kiadva: ÁBEL Eugenius: *Analecta nova ad historiam renescentium litterarum spectantia*. Budapestini, 1903. 128–177., FEDELES 2005. 372–373. Hagymási „a múzsák növendéke” Magyi Sebestyén megfogalmazásában 1513-ból, vö. KLANICZAY 1982. 664. Pécs dicsérete a „Magyarországhoz” című versében olvasható, név szerint említve Szatmári püspököt, KLANICZAY 1982. 225–226.

⁴⁵ Vö. FARBAKY 2002. 37–62., BORIÁN Előd: Szatmári II. György, 1522. május 5. előtt–1524. április 7. In: Esztergomi érsekek, 1001–2003. Szerk. BEKE Margit. Bp., 2003. 232–234., Oláh 1516 és 1521 között volt kanonok, FEDELES 2005. 420.

⁴⁶ Sajnos a pécsi káptalan statútumai sem maradtak ránk, pedig 1474-ben az *ecclesie nostre statutum* említik (DL 17542), FEDELES 2005. 19.

⁴⁷ Manfréd még püspökké szentelése előtt ugyanabban az évben meghalt, KOSZTA László: Az 1306-os pécsi püspökválasztás. Megjegyzések a pécsi püspökség 14. század eleji archontológiájához. In: KOSZTA László: Írásbeliség és egyházszerkezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből. Szeged, 2007. (Capitulum 3.) 59–71., 65.

⁴⁸ Vö. FEDELES Tamás: Pécsi kanonokok egyetemlátogatása a későközépkorban (1354–1526). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum* 17 (2005) 51–82.

⁴⁹ Az itt elköltött farsangi ebéd körülményeire vö. PETROVICH 1975. 153–154., 8888 9999 XXXX *Századok* (1874) 423–424. A király április 6-ig tartózkodott itt, ez idő alatt kötött három évre békét II. Bajezid szultánnal, vö. SEBESTYÉN Béla: A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp., 1938. 95., HARSÁNYI 1938. 237–238. – Az 1495-ös esztendő utazgatással és vadászattal töltötte Ulászló az országban lévő kórvész (feltehetően pestisjárvány) miatt. Heltai Gáspár *Magyar krónikája* és Istvánfi alapján vö. MAGYARY-KOSSA Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. III. kötet. Adattár 1000-től 1700-ig. Bp., 1931. 113. Dörnyei Sándornak tartozom köszönettel, hogy erre fölhívta figyelmemet.

és társai) és kanonoki stallum jövedelmével biztosítsa a káptalani hitszónok megélhetését.⁵⁰ A hitszónoknak a teológiában jártas személynek, magiszternek vagy baccalaureusnak kell lennie, aki a hit erősítésére alkalmas beszédeket tart („pro roboranda fide catholica”)⁵¹ a püspök és a káptalan által meghatározott napon és időben. A feladat ellátásához szükséges prédikációs segédkönyvek sajnos nem maradtak ránk.

Ambrus bácsi plébános és pécsi kanonok, hitszónok (más szóval: *concionator*) volt a Szent Móric kápolna *rectora*. Cassiodorus zsoltármagyarázatait nyilván fel tudta használni hitszónoki tevékenysége során.⁵²

A nagyobb és főként tartósabb siker érdekében IV. Jenő pápa Marchiai Jakab boszniai (obszerváns) ferences vikáriust bízta meg 1436. augusztus 22-én, hogy lépjen fel a husziták ellen Magyarországon. Működése a boszniai, szerémi, pécsi, kalocsai, csanádi és erdélyi egyházmegyét ölelte föl. A pécsi egyházmegye határán az itteni papok 1437-ben először nem engedték be, mondván, hogy nincs felhatalmazása.⁵³ A Bácsi Simon pécsi kanonok támasztotta viszály Pálóczi I. György esztergomi érsek közbelépésre elsimult, így 1438-ban Jakab már hivatalosan is *inquisitor*ként léphetett fel, és 1439-ig folytatott tevékenysége eredményeképpen sok huszita eretnek Moldvába menekült. Ezután a huszitizmus már nem jelentett komoly veszélyt.⁵⁴

A források – legtöbb esetben oklevelek – időnként említést tesznek egy-egy kanonok műveltségéről: ezeknek hitelt kell adnunk. Ilyen volt Endre lector (1312–1324 között), aki „litterarum scientia” emelkedett ki társai közül,⁵⁵ az 1344–1346 között említett Jakabfalvi Garai János kispépost (a várban lévő Keresztelő Szent János társaskáptalanban) kánonjogi licenciátussal rendelkezett,⁵⁶ Valkói János, 1346–1364 közötti lector pedig szintén a jogban volt jártas.⁵⁷

Bécsben őrzik azt a négy művet tartalmazó kódexet, amit 1431–1432-ben Veresmarthy Ipoly „in schola predicate civitatis”, azaz Pécsen másolt le; őt magát 1438-ban már a bécsi egyetem hallgatói között találjuk.⁵⁸

A pécsváradi bencésekhez köthető Laskói Demeter (Demetrius de Lasko) iskoláskönyve az 1427 és 1435 közötti évekből. Az öt másoló közül a kézirat túlnyomó része Laskói munkája 1433 és 1435 között, ő jegyezte be magyarul az „Ó Istennek teste idesség” kezdetű úrfelmutatási imát 1433-ban: ez a második legrégebbi magyar nyelvű vers. A kalendárium alapján (a magyar szentek pirossal kiemelve) magyar és bencés használatra kell gondolni. Grammatikai, húsvétszámítási és teológiai szövegek, bibliai idézetek, szentek legendái vegyesen olvashatók a kötetben.⁵⁹

Ottó pécsi kanonok 1447-ben, Bolognában összeállított gyűjteményes kódexét a bécsi Szent Dorottya kolostor ágostonos kanonokjainak ajándékozta. A kódex

⁵⁰KOLLER III, 340–345., MÁLYUSZ 1971. 319., TIMÁR 2001. 79., MADAS 2003. 55.

⁵¹KOLLER III, 327., 341.

⁵²Az *Expositio psalterii* 1491-ben jelent meg Bázelen, vö. BH 1463.

⁵³Zsigmond parancsolt rájuk Prágából 1437. augusztus 23-án, hogy mindenben támogassák Jakabot, vö. KOLLER III, 359–360. – Vö. GALAMB György: A magyarországi és a moldvai eretnekek a XV. századi ferences források tükrében. In: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára. Szerk. ŐZE Sándor és MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Piliscsaba–Budapest, 2005. I/1,96–115. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák, I/1–2).

⁵⁴KOLLER III, 351–353., 356–362., 367–369., 377–378.

⁵⁵1324-ben, TIMÁR 1982. 36.

⁵⁶TIMÁR 1982. 39.

⁵⁷1324-ben, TIMÁR 1982. 36.

⁵⁸BH 167. Bécsi jelzete: ÖNB Cod. Lat. 3979., PETROVICH Ede: Veresmarthy Ipoly pécsi kódexe. *Irodalomtörténeti Közlemények* 72 (1968) 672–676.

⁵⁹HOLL Béla felfedezése 1984-ben: Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból. *Magyar Könyvszemle* 100 (1984) 3–23., HOFFMANN–WEHLI 1992. 228.

egyébként szintén ágostonos kanonokok révén kerülhetett Magyarországra talán még az előző században.⁶⁰

A *Sermones dominicales*⁶¹ az egyházi évre elosztva százhuszonhárom prédikációt tartalmaz, nagyon sokat véve át Iacobus de Voraginétól. A Pécssett vagy a pécsi egyházmegyében a 15. század második felében összeállított gyűjtemény külön bevezetőt (*exordium*) kapott, tehát egységes műnek készült. Sok magyarnyelvű kiegészítés, glossza található a kéziratban. A kompilátor a pécsi egyházmegyére mint a sajátjára utal,⁶² és a perikóparendszer is megfelel a pécsi gyakorlatnak, emiatt arra lehet következtetni, hogy vagy a pécsi egyetemet megjáró Mohácsi Dénes pécsi kanonok⁶³ vagy egy pálos szerzetes⁶⁴ állíthatta össze. A kódex második részét tartalmazza a Ferences Központi Könyvtárban (Budapest) őrzött másolat, amely korábban a Zágráb melletti remetei pálosoké volt.

A pécsi egyházmegyei javadalmakkal (*cumulatio beneficiorum*) is rendelkező, más egyházmegyéhez tartozó klerikusok túlnyomó többsége Pécssett meg sem fordult, csupán itteni javadalma hasznait élvezte. E kanonokok műveltsége, könyveik minősége és mennyisége nagyjából hasonló lehetett a Pécssett helyben lakó társaik felkészültségéhez. Természetesen ugyanígy kell megítélni azokat a pécsi egyháziakat, akik másutt is rendelkeztek javadalmakkal: ők többnyire udvari, uralkodói szolgálatban álltak, és elsősorban jogi tudásukat, tapasztalataikat, latin fogalmazási készségüket tudták itthon és külföldi diplomáciai küldetéseik során kamatoztatni.

2.1. A hiteleshelyek (*loca credibilia*)

A hiteleshelyek (*loca credibilia*) sajátosan magyar jogintézménye természetes módon alakult ki a pécsi püspöki székhelyen is a székeskáptalan keretei között és az egyházmegye több kolostorában, hogy csak a jelentősebbeket említsük: Pécsvárad, Szekszárd, Pozsega.⁶⁵ A pécsi káptalan már 1181-től őrizhetett közhitelű okiratokat, de a hiteleshely működése bizonyosan csak 1214-től mutatható ki.⁶⁶ A hiteleshely saját levéltára 1341-ben tűnik fel először a forrásokban; itt regisztrumot is vezettek az ügyekről.⁶⁷ A hiteleshelyi tevékenység jogi ismereteket és olyan személyzetet is feltételez, amelyik képes volt a magyarul elhangzott ügyleteket latinul megfogalmazni és írásba foglalni, valamint a latin okleveleket magyarra lefordítani.

A hiteleshelyekkel kapcsolatban kell megemlíteni a hivatali írásbeliség segédkönyvét, a *formulariumot*. A különféle név- és dátum nélküli mintákat tartalmazó könyv-

⁶⁰A kódexben a ferences Franciscus de Mayronis által Szent Ágoston műveiből összeállított *florilegiuma* mellett Ágostonnak az eretnekekről írt műve és Dionysius Areopagita misztikus teológiája olvasható. Vö. MADAS, Edit: Die in der Österreichischen Nationalbibliothek erhaltenen Handschriften des ehemaligen Augustiner Chorherrenstiftes St. Dorothea in Wien. *Codices manuscripti* 8 (1982) 86., *Kódexek* 1985. 102–103., HOFFMANN–WEHLI 1992. 221., *BH* 80.

⁶¹Bevezetővel és magyar szöszedettel ellátott kiadása: SZILÁDY 1910. Őrzőhelye: Bp., Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 98. Legutóbb kiállítva: Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2008. március 14–június 15. A kiállítás kurátora és a katalógus szerkesztője FÖLDESI Ferenc. Bp., 2008. 52. (Tóth Péter leírása, a korábbi irodalommal).

⁶²„more ecclesie nostre Quinqueecclesiensis habetur in hodierno evangelio.” SZILÁDY 1910. II, 427.

⁶³SZILÁDY 1910. iii–xx.

⁶⁴TARNAI Andor: A budapest-németújvári *Sermones dominicales*. *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983) 23–30.

⁶⁵A hiteleshelyekről részletesen Koszta László ír e kötetben.

⁶⁶KOSZTA 1998. 13–17., vö. *Pécs ezer éve* 1996. 28–29.

⁶⁷Egy 1364-ben kiállított oklevél szövege bizonyosság a regisztrum meglétére. FEDELES Tamás: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi levéltára a középkorban. In: Tanulmányok a középkorról. A II. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai. Szerk. WEISZ Boglárka, BALOGH László, SZARKA József. Szeged, 2001. 51–52.

vet haszonnal forgathatta a hiteleshelyen hivatalos okmányt fogalmazó személy. Az 1520-as években, de még Mohács előtt állíthatott össze egy pécsi vagy bácsi pap egy formuláriumot a két káptalan anyagából.⁶⁸ Vitus Huendler, 1441-ben már pécsi karmelita perjel, 1448-ban lett bodonyi püspök (*episcopus Bodoniensis*), s mint ilyen *ecclesiae Quinqueecclesiensis suffraganeus ac in pontificalibus vicarius generalis*. 1469-ben elhagyhatta Pécsset, mivel viszonya Janusszal megromlott,⁶⁹ ezért később Váradon, Gyulafehérváron és Zágrábban működött; címerével ellátott formuláskönyvének kézírata Klosterneuburgban van.⁷⁰ Mihály pécsi kanonok és általános helynök, *artium et decretorum doctor* is összeállított egyet az itteni szentszéki bírósági anyagból a 16. század első éveiben; formuláskönyve ma Esztergomban van.⁷¹

Röviden utalnunk kell még arra, hogy a pécsi városi hatóság is adott ki oklevelet, az első 1379-ben, ami a világi hivatalos írásbeliség párhuzamos működésére utal.⁷²

3. Lelkészkedő papság

A tényleges lelképásztori munkát végző papok könyvhasználati szokásait a legnehezebb megragadni, erről maradt fenn természetszerűleg a legkevesebb értékelhető adat. A középkor első századaiban a falusi papság feladata volt a szentségek kiszolgáltatása mellett a templomban a hívek tanítása is. A prédikációban a napi olvasmányokat kellett elmagyarázni magyarul, hogy mindenki megértse, ezenkívül az alapvető imádságokra tanították a hívőket, mint a Miatyánk vagy a Hiszekegy. Az olvasni tudás ekkoriban még nem feltételezte az írni tudást. Az 1382-es esztergomi zsinat rendelkezése értelmében a paptól – többek között – az énekelni és olvasni tudást kellett megkövetelni.⁷³

A középkor második felében a plébánosok között már sok olyant találni, aki végrendeletében a könyveiről is rendelkezik. Ennek a rétegnek a liturgikus irodalom mellett szüksége volt valamelyes kánonjogi ismeretekre, nem említve a prédikációs segédleteket. Ehhez pedig a liturgikusak mellett szakkönyvek kellettek.

A lehetséges könyvigények számbavételénél az egyházmegye adataiból kell kiindulni: a 14. század elején messze több mint ötszáz plébánia, ill. egyházas hely és három káptalan volt a pécsi egyházmegyében.⁷⁴ Ehhez kell venni még a középkor folyamán itt honos szerzetesrendeket (bencés, ciszterciek, ágostonos kanonokok és re-

⁶⁸Budapest, Országos Levéltár, D1 39101, IVÁNYI Béla: Egy 1526 előtti ismeretlen kézíratos formuláskönyv. *Történelmi Tár* (1904) 481–538., (1905) 33–41., *BH* 775.

⁶⁹KOLLER IV, 248., Janus két epigrammát címzett neki: IANUS PANN. 2006. 391., 392. sz. Az utóbbi alapján nem nehéz elképzelnünk a kettejük közti mérgezett légkört. Vö. PETROVICH Ede: Janus Pannonius Pécssett. In: Janus Pannonius (Tanulmányok). Szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor. Bp., 1975. 119–173. 130–136.

⁷⁰Klosterneuburg, Augustiner Chorherrenstift, MS 941., http://www.ksbm.oeaw.ac.at/lit/fr_5000.htm (2009. febr. 26.), CSONTOSI János: Könyvbúvárlatok Ausztriában. *Magyar Könyvszemle* 15 (1890) 38–39., *BH* 1853., részletek a formuláriumból: KOLLER IV, 246–359. További irodalom: ERDŐ 2001. 94.

⁷¹Esztergom, Főkáptalani Levéltár, Ladula 50, liber 1, keltezett darabok 1515-ből és 1516-ból, vö. ERDŐ 2001. 95., SZENTIRMAI, A.: Die ungarische Diözesankurie im Spätmittelalter. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 48 (1962) 209–211., 215., 217., vö. FEDELES 2005. 406–407.

⁷²A kérdés további taglalásával és korábbi irodalmával: PETROVICS István: Újabb adatok a középkori Pécs polgárságának történetéhez. In: *Studia professoris – professor studiorum*. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. ALMÁSI Tibor, DRASKÓCZY István, JANCsó Éva. Bp., 2005. 275–279.

⁷³BATTHYANY Ignatius: *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium*. Claudiopoli, 1837. III, 276., MÁLYUSZ 1971. 138–139.

⁷⁴TIMÁR 1982. 104. Baranyában, tehát nem az egész egyházmegyében 220 egyházas települést tételez fel és legalább 270 településről feltételezi, hogy nem volt egyháza.

meték, premontreiek, pálosok, domonkosok, ferencesek, karmeliták és két lovagrend, a templomosok és a johanniták). Óvatosan számolva ez mindenképpen több mint ötszáz pécsi egyházmegyei misekönyvet jelent, ehhez a számhoz járulnak még a saját misekönyvvvel rendelkező oltárok.⁷⁵ Ezeket a könyveket meg kellett rendelni, elő kellett állítani valahol és meg kellett vásárolni, valamint az elhasználódás miatt időnként fellépő hiányokat pótolni kellett.⁷⁶

4. Szerzetesek

A városban megtelepedett koldulórendek belső képzése saját rendi előírásaiknak megfelelően folyt. Feltehetően a budai domonkos konventben a 13. század végén egy tanult, a külföldi mintákat önállóan kezelő szerzetes állított össze egy prédikációgyűjteményt (*sermonarium*), amely kései, a 15. század derekára datálható másolatban maradt ránk és csak a címe – Pécsi egyetemi beszédek – köti Pécshez. A kódex második részében vannak a prédikáló szerzeteseknek napi segítséget jelentő beszédek.⁷⁷

A híres ferences exegétának, Nicolaus de Lyrának (†1349) *Postilla in Pentateuchum* című, 1465-ben, talán éppen a pécsi konventben lemásolt kódexét Pál domonkos fráter Eszéki Miklós, pécsi hitszónokkal elcserélte egy Szent Jeromos leveleket tartalmazó könyvvvel.⁷⁸

1508-ban a pécsi domonkos konventben Demetrius fráter feladata lett, hogy Petrus Lombardus híres dogmatikai összefoglalását, a középkor egyik legsikeresebb tankönyvét, a *Libri IV sententiarum*ot magyarázza előadásaiban a rendi növendékeknek.⁷⁹ Több adat alapján állítható, hogy *studium particulare* működött a pécsi rendházban, megfelelően felkészített tanárokkal és mára megsemmisült könyvtárral.⁸⁰

Temesvári Pelbárt 1501-ben kiadott kötetét a pécsi *pater Michael de Quinqueecclesiis ordinis minorum* kapta használatra valamikor a 16. század első felében, sajnos nem lehet megállapítani, hogy melyik kolostorukban.⁸¹

5. Liturgikus könyvek

A mise és a zsolozsma végzéséhez szükséges szerkönyvek alkotják a liturgikus könyvek két nagy csoportját. A középkorban az egyes egyházmegyék a lényegi vonásokban egyező, ám néhány ponton kisebb-nagyobb mértékben egymástól eltérő misszálékkal

⁷⁵Az oltárokról vö. TIMÁR 2001. 83–93. Példák arra, hogy az egyes oltárok (a miséző, zsolozsmásó papok) misekönyvet, breviáriumot kapnak, vö. IVÁNYI Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon, 1331–1663. In: A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. HERNER János és MONOK István. Szeged, 1983. 17. (5–6. sz.).

⁷⁶A szerzetesrendek nagyobb része saját misekönyvet használt, ezek megrendelése, előállítása belső, rendi feladat volt.

⁷⁷Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie. Ed. Eduardus PETROVICH, Paulus Ladislaus TIMKOVICS. Bp., 1993. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, s. n. tom. XIV). Vö. BH 2028.

⁷⁸BH 169.

⁷⁹BH 2673. Vö. HARSÁNYI 1938. 238.

⁸⁰HARSÁNYI 1938. 236–240. – Talán a pécsi konvent tulajdona lehetett a *Conuentus Quinqueecclesiensis* tulajdonos-bejegyzés alapján egy velencei kiadású ösnyomtatvány 1486-ból Aquinói Szent Tamás *Summa theologiae*jének egy részével (*Pars III.*) (Bp., Egyetemi Könyvtár, Inc. 220.), vö. BH 3411., Sz. KOROKNAY Éva – BOROSS Klára: Kötéskutatás Magyarországon. Proveniencia és kötés kapcsolatának tanulságai az Egyetemi Könyvtárban. *Ars Hungarica* 17 (1989) 59.

⁸¹A könyvet négy ferences forgatta: mindegyikük származási helye fel van tüntetve. A harmadikként szereplő Michael volt egyedül *pater*, a többiek neve előtt a *frater* olvasható. BH 1081.

és breviáriumokkal (zsolozsmáskönyvekkel) rendelkeztek. A pécsi egyházmegye az esztergomi főegyházmegye fősége alá tartozott, vagyis az esztergomi egyház suffraganeus egyháza volt. A középkori könyvpusztulás mértéke ezen a területen is óriási: sem kézíratos, sem pedig nyomtatott pécsi breviárium nem maradt fenn. Egyedül Bornemissza Pál erdélyi püspök és nyitrai commendator 1577. szeptember 2-án, Nyitrán kelt végrendeletéből tudjuk, hogy volt oktáv méretű *pécsi* breviáriuma.⁸²

Misekönyv céljára a 11–12. században még a *sacramentarium* szolgált, későbbi nevén a *missale*, a mise énekelt részei pedig a *gradualéban* (másképpen *antiphonarium missae*) voltak lejegyezve. A mise olvasmányait (*lectio*) kezdetben vehették egy teljes Bibliából, de vehették akár az erre a célra összeállított könyvből, amely a felolvasandó evangéliumi szakaszokat, a *perikopákat* tartalmazta (*evangelarium*). A zsolozsma (*officium divinum*) végzéséhez elengedhetetlen volt a zsoltároskönyv (*psalterium*), amelyben a himnuszok is benne voltak, valamint az énekelt szövegeket tartalmazó *antiphonale officii* (másképpen *liber responsalis*). A szentségek kiszolgáltatásához pedig egy *ritualéra* volt szükség.

Sajnos a *sacramentarium*okat és a korai *missalékat* felváltó kézíratos pécsi egyházmegyei misekönyv sem maradt ránk.⁸³ A középkori pécsi egyházmegye liturgiáját a nyomtatásban először 1487-ben Bázelen, majd az 1499-ben Velencében Ernuszt Zsigmond püspöksége idején és talán anyagi segítségével megjelentetett *Missale Quinqueecclesiense* őrizte meg. A második kiadást Iohannes Paep budai könyvkereskedő rendelte meg, ebből ma négy példány ismeretes. A pécsi, pergamenre nyomtatott kiadvány miniatúráinak díszítése a reneszánsz jegyeit viseli magán.⁸⁴ Garai (Csárai?) Mátyás kanonok egyben a pécsi Szent Bertalan templom plébánosa is volt: fennmaradt misszáléja magyar bejegyzéseket és néhány énekdallamot tartalmaz.⁸⁵

⁸²A püspök hagyatékában van természetesen Pontificale Romanum, esztergomi és római misekönyv és breviárium. Közülük csak a fekete bárnykötéses, ezüsttel díszített pécsi breviáriumát hagyta pécsi utódaira: „librum . . . breviarii, modum ecclesie Quinqueecclesiensis in octavo, veluto nigro coopertum argentoque albo foris ornatum, episcopis futuris et presuli Quinqueecclesiensi lego.” Vö. IVÁNYI Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon, 1331–1663. In: A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. HERNER János és MONOK István. Szeged, 1983. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.) 78., vö. TAKÁTS Sándor: Absternius (Bornemissza) Pál püspök végrendelete. *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902) 206–210.

⁸³SZENTKIRÁLYI István: Missale Quinqueecclesiense. A Pécs-Baranya Megyei Múzeum Egyesület Értésítője 1911. 90–91., SZÖNYI Ottó: A pécsi Missale. A Pécs-Baranya Megyei Múzeum Egyesület Értésítője 1911. 91–95., SZIJÁRTÓ 1936.

⁸⁴A bázeli nyomtatványt ma Wolfenbüttelben őrzik. BORSA Gedeon: A legrégebben nyomtatott pécsi misekönyv. *Magyar Könyvszemle* 107 (1991) 258–261. (A korábbi szakirodalommal). – Ma négy példány ismeretes hazai könyvtárainkban a pécsi misekönyvből: a Pécssett őrzött pergamenre nyomtatott példány (BH 2381, jelzete: Inc. V. V. 8), Pannonhalmán (BH 2353, jelzete: Inc. 122. H. 27, pergamen) valamint az Országos Széchényi Könyvtárban az Inc. 989. (pergamen) és a papírra nyomtatott 990. számúak (BH 1069, 1070). Az utolsóként említettet a feltehetően egyházmegyes *Gallus presbiter* vásárolta a 16. század elején, talán pappászenteletével kapcsolatban.

⁸⁵Mint a Szent Bertalan plébánosának biztosan (?) volt templomában pécsi misekönyve, mint *pécsi* kanonoknak – úgy tűnik – nem volt *pécsi* misekönyve; nyilván ezért használt (a sok bejegyzés szerint sokat és kedvvel) egy 1514-es, bécsi kiadású esztergomi rítusú misekönyvet: „Sum magistri Matthie de Chara canonici Quinqueecclesiensis ac plebani divi Bartholomei in civitate Quinqueecclesiensi 1539”, RADÓ Polikárp: Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései. Bp., 1944. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 19.) 112–113., valamint értékes adalékok a helyi liturgiáról: 37., 59–61., 72–73., PETROVICH Ede: Janus Pannonius Pécssett. In: Janus Pannonius. Tanulmányok. Szerk. KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor. Bp., 1975. (Memoria Saeculorum Hungariae 2.) 159., SZAKÁLY 1999. 24., és TIMÁR György: Pécs vallásos élete a török uralom előtt. *Baranya* 4 (1991/1–2) 135–142., 141.

5.1. Helyi liturgikus sajtóságok

A magyarországi egyházmegyék közül kizárólag Pécsen ülték meg Szent Livinus⁸⁶ napját 1351-től a középkor végéig közvetlenül Szent Márton püspök és hitvalló ünnepe követően, tehát november 12-én. A Gentben igen népszerű és körmenettel is megünnepeelt szent ereklyéit és teljes miséjét Miklós püspök (1346–1360) hozta el; feltételezhetően valamely diplomáciai utazása kapcsán. Oltárt pedig az Aranyos Mária kápolnában kapott az „új” szent.⁸⁷

Széchy Pál püspök az Úrnapját követő péntekre a 13–14. század fordulóján táján vihar és villámcsapás ellen (*contra tempestatem et fulgura*) rendelt el körmenetet (*processio*).⁸⁸ Nyilvánvaló, hogy ennek a rubrikának először csak kiegészítésként, majd az újramásolás során szervesen is bele kellett kerülnie az összes pécsi egyházmegyei misekönyvbe: a misekönyvek tervezésekor a kiegészítéseket beépítették az adott példányba, amely a későbbiekben mintapéldányként szolgált az újabb másolatok, legvégén pedig a nyomtatott kiadás számára. A Velencében 1499-ben kinyomtatott pécsi misszáléban a miseszöveg a rubrikával együtt megtalálható. Tehát a püspökség központjában kellett lenni olyan kanonokoknak, akik az *ordinarius loci* vagy az inkább helyben tartózkodó helynök (*vicarius generalis*) irányításával és a káptalan többi tagja egyetértésével a szerkönyveket megtervezték, a hibákat kijavították, a hiányzó szövegeket, szövegrészeket beszerezték hiteles forrásból és találtak megfelelő képzettségű másolót (*scriptor*).⁸⁹ Nem utolsó sorban a megrendelt munkát ki is tudták fizetni.

6. Studium Quinqueecclesiense

Nagy Lajos királynak a pécsi egyetem alapításáról szóló okirata nem maradt ránk, csupán V. Orbán pápa Avignonból, 1367. szeptember 1-én kelt megerősítő leveléből lehet rá következtetni.⁹⁰ Szövege nagyfokú egyezést mutat a prágai, krakkói és a bécsi egyetem pápai megerősítésével. Az egyházi és a kánoni jog tanítása a jogászok iránti igényt volt, lett volna hivatott kielégíteni a költséges Bologna kiváltásával. A teológia oktatása tiltva volt, ennek engedélyezésére, más egyetemek mintájára csak később kerülhetett volna sor. Valószínű, hogy az összes fakultás felállítása nagyon sok áldozatot kívánt volna. Az egyetem nem uralkodói székhelyen jött létre, ezért erősen kötődött a megszervezését intéző pécsi püspök, Koppenbachi Vilmos (1361–1374)⁹¹ személyéhez. Az egyetem pápa által kinevezett kancellárja szintén ő lett, aki korábban már IV. Károly német-római császár prágai egyetemalapítását (1346) és az intézmény fejlődését kö-

⁸⁶SZIJÁRTÓ 1936. 13., FEDELES Tamás: Vallásos áhítat, közösségtudat, reprezentáció. A késő középkori körmenetek főbb jellemzői. *Aetas* 22 (2007) 68., 79–80.

⁸⁷FEDELES 2007. 21., TIMÁR 2001. 91., KOLLER III, 15–18. KOLLER a Livinus-mise incipitjeit megadja, megfogalmazásából arra következtethetünk, hogy esetleg kéziratosszá válhatott a kezében („Missa, quam *codex* noster missalis exhibet, est. . .” ib. 17., az incipitek ugyanazok mint a nyomtatottban).

⁸⁸A részletekre vonatkozóan vö. SZIJÁRTÓ 1936. 13., FEDELES 2007. 12–14.

⁸⁹Íróanyagról a másolóműhelynek kellett gondoskodnia. – Túroni Mihály milkói püspök, esztergomi *vicarius generalis* a káptalan kanonokjaival beszélt meg breviáriumuk kiadását. Túroni 1460-tól pécsi kanonok is volt többek között, nyilván megfordult Pécsen, FEDELES 2005. 459–460., KÖRMENDY 2007. 106., 193–194. – Zágrábból Péter *lector* kérte Grangya Györgyöt, hogy Padovában, ahol tanult, tájékozódjon a breviárium kiadási feltételeiről, vö. TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik.” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp., 1984. 175. (142. j.), *ETE* III, 25–26. A kiadás előkészületeivel kapcsolatos pécsi adat nem maradt ránk, de hasonló eljárás itt sem zárható ki.

⁹⁰Vö. FONT–SZÖGI 2001. A tanulmánykötet dolgozatai felölelik szinte a teljes eddigi szakirodalmat. – Vö. *Pécs ezer éve* 1996. 49–51.

⁹¹ZIMMERMANN, Harald: Wilhelm von Koppenbach, der Gründer der Universität Fünfkirchen. In: FONT–SZÖGI 2001. 33–39.

zelről is szemlélhette, mielőtt a magyar királyi udvarba került volna, mint diplomáciai célokra kiválóan alkalmas személy. A négy koldulórend együttes jelenléte a városban koncentrált szellemi képzést tételezett fel, és figyelemre méltó tény, hogy a város el tudta tartani a koldulórendi szerzeteseket. Az egyetem működéséről 1376-ig mintegy tíz oklevél tanúskodik.⁹² Vilmos püspök a jogtudós Galvano di Bolognát tudta megnyerni tekintélyes fizetés ellenében az egyetem ügyének: ugyan csak pár évre, mert Vilmos püspök halála (1374) után ismét Bolognában tűnt föl.⁹³ Tehát, az alapító bulla szavai szerint is minden valószínűség szerint a jogi oktatás indult elsőként. Itt tanítottak még: Hermannus Lurz de Nürenberga 1379-ig volt Pécssett, szintén német származású volt Rudolf, pécsi prépost, aki kánonjogi licenciával és az artes fakultás baccalaureatusával rendelkezett.⁹⁴ Az egyetem tanárai a kor szokásának megfelelően *prelegálták* anyagukat, tehát egy kódexből olvasták fel a tananyagot. A *studentes* feladata volt, hogy saját jegyzeteikből és a hivatalos egyetemi másolatokból tanuljanak, vagyis egy működő egyetem mellett *scriptorium*-ot, másolóműhelyt hivatásos könyvmásolókkal is fel kell tételeznünk. A pécsi egyetem négy fakultása egyidejűleg, teljes tanulmányi renddel sohasem működött. Biztosra vehető, hogy egyetemi másolóműhely sem szerveződött. Az egyetem megszűnése a 14. század vége felé kapcsolatba hozható az óbudai egyetem (1395, 1411) alapításának tervével.⁹⁵ Ezután már nincsen semmiféle adat itt tanító tanárokról, viszont a közeli külföldi egyetemeken (Bécs, Prága, Krakkó) hirtelen megugrott a magyar studensek száma.

Zimonyi János Miklós (Iohannes Nicolai de Zemlin) bácsi kanonok 1372-ben Pécssett járván három könyvet vett a más forrásból teljesen ismeretlen és *socius*nak mondott Sasmikó Andrástól, köztük egy grammatikát is. Ebben a *Priscianus maior*-ból vett részlet mellett – többek között – poétikai bevezetés, különféle nyelvtani szabályok és egy *Summa dictaminis* című írás található. A kézirat elemzéséből egyértelmű, hogy korán, talán még a 14. század végén német nyelvterületre került, és a 15. században az oberaltaichi bencésekénél volt. Latin grammatikai tanulmányokhoz és a tanultak gyakorlati felhasználáshoz lehetett használni egy ilyen típusú gyűjteményes kódexet.⁹⁶

7. Könyvpusztulás

Hogyan pusztultak el a középkori pécsi püspökség területén a könyvek? Mint mindegyik, itt is elsősorban a használat által mentek tönkre. A napi igénybevétel következtében a liturgikus könyvek elhasználódása jelentős lehetett, és folyamatosan pótolandó mennyiséget tett ki. Misézéshez és zsolozsmázáshoz több könyvre volt szükség, és emellett a Biblia is nélkülözhetetlen volt. Másodszor a különféle erőszakos cselekmények következtében semmisültek meg a könyvek válogatás nélkül, ilyenkor a féltve őr-

⁹²Doktorrá avatás 1369-ben volt, vö. *Pécs ezer éve* 1996. 51.

⁹³Az átlagot messze meghaladó éves fizetéséhez (600 aranyforint) járult a város melletti Ürög falu tizede (70 forint) és így már megérte Galvanónak áttelepülnie Pécsre (XI. Gergely pápa 1372. szeptember 30-i oklevele, vö. KOLLER III, 129–131., ÁBEL Jenő: Egyetemeink a középkorban. Bp., 1881. 51–52.). A híres jogtudós nyilván studenseket is vonzott Pécsre, bár itteni tartózkodása diplomáciai utazásai miatt nem volt folyamatos. – 1374. augusztusában ismét Bolognában van, vö. BÉKEFI 1909., FEDELES 2005. 111.

⁹⁴FEDELES Tamás: Rudolf prépost, a szabad művészetek borostyánkorszorúsa és a kánonjog licenciátusa. *Pécsi Szemle* 6 (2003, nyár) 8–13.

⁹⁵Klasszikus munka: BÉKEFI 1909., SÁNDOR Mária G.: A középkori pécsi egyetem helye és épülete. *Pécsi Szemle* 1 (1998, ősz-tél) 11–15., FONT Márta: A középkori pécsi egyetem. *Jelenkor* 45 (2002) 473–479. Vö. FONT-SZÖGI 2001.

⁹⁶VIZKELETY, András: Ein Textzeuge der Grammatikstudien an der Universität Pécs? In: FONT-SZÖGI 2001. 41–49., itt: 44–47., *Kódex* 1985. 109., jelzete: München, Bayerische Staatsbibliothek clm 9684, vö. BH 2018.

zött, jogokat, kiváltságokat és birtokokat biztosító okleveleket is többnyire igyekeztek elpusztítani. A teljesség igénye nélkül néhány adat a pusztulás sokféleségének érzékeltetésére: 1064-ben Pécsen leégett a bazilika és a környéken lévő néhány ház.⁹⁷

A tatárjárást 1242 tavaszán erősen megsínylette Pécs és az egyházmegye; a Székesfehérvárra menekülő káptalan a hiteleshelyi levéltárat hátrahagyta, így az megsemmisült.⁹⁸ Teljes bizonyossággal nem zárható ki, hogy valamikor a század hatvanas, hetvenes éveiben, II. Jób viharos püspöksége idején a káptalani magánlevéltár egy részét tűzvész emésztette el, amint erre egy későbbi adatból lehet következtetni.⁹⁹

Kőszegi Henrik első ízben feltehetően 1284-ben próbálta meg elfoglalni a várost: kísérlete sikertelen maradt.¹⁰⁰ A következőre 1306-ban került sor, a káptalan iratai nem sérültek ez alkalommal sem.¹⁰¹

Az 1384 és 1394 közötti, az Anjou-párti Horváti János és Palisnai János vránai perjel vezette lázadásnak van pécsi vonatkozása: 1387 áprilisában (mindenképpen Zsigmond március 31-i, székesfehérvári megkoronázása után) a Horváti és Palisnai vezette csapat a várost ugyan kifosztotta, a környék egyházaiban és a megőrzött oklevelekben – tudatosan – óriási kárt tett, de a várral nem boldogult.¹⁰² Tehát a káptalan oklevelei épségben megmaradtak.

A pécsi püspökség földrajzi fekvése miatt mindig megszenvedte a felvonuló török hadjáratokat. A törökök a mohácsi csata¹⁰³ után a várost kifosztották, majd felgyújtották, de a várat nem tudták elfoglalni. A káptalan okleveleinek egy része a kapkodás következtében elkallódott, Báthori István nádor emberei kifosztották a menekülő káptalant, a kincsek Pozsonyba kerültek.¹⁰⁴ További sorsuról annyit tudni Sulyok György püspök végrendeletéből, hogy az elrablott javakból nem kis anyagi áldozattal sikerült neki egy részt visszaszereznie.¹⁰⁵ Az 1529-i szultáni hadjárat pusztításairól kevés adat maradt ránk. 1543. június végén vagy július elején a törökök tartósan berendezkedtek a városban, és ezzel – sok más mellett – azok a remények is szertefoszlottak, hogy a középkor írásos emlékei, a könyvek és az oklevelek sokasága épségben vészelve át a századokat.

8. Irodalomjegyzék

(Csak a többször idézett műveket tüntettük fel.)

BÉKEFI 1909

BÉKEFI Remig: A pécsi egyetem. Bp., 1909.

⁹⁷A székesegyház tornyai ekkor még nem álltak, bár a korabeli felfogás ezt biztos helynek tekintette oklevelek és könyvek tárolására, FEDELES 2008. 200–201.

⁹⁸ÁUO VII, 273. Vö. KOSZTA 1998. 116. A káptalanban az első átírt oklevél 1248 áprilisában készült, mivel az 1232-ben kiállított eredeti *parja* a tatárjárással megsemmisült, vö. KOSZTA 1998. 23. – Vö. *Pécs ezer éve* 1996. 30–32. – Pécs ostromairól, a város és a vár megpróbáltatásairól kimerítően ír FEDELES 2008. 187–191.

⁹⁹DL 3863., vö. KOSZTA 1998. 40., 117.

¹⁰⁰Egy 1291-ből származó oklevél szerint: „quando avi nostri in expugnatione castri Quinqueecclesiensis fuissent”. Vö. FEDELES 2008. 189.

¹⁰¹Vö. FEDELES 2008. 189–190.

¹⁰²A további részletekre vonatkozóan vö. PETROVICS István: A Horváti-lázadás és Pécs. In: A pécsi egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Timár György tiszteletére. Szerk. FEDELES Tamás, HORVÁTH István, KISS Gergely. Bp., 2007. 285–291.

¹⁰³Csulai Mórén Fülöp pécsi püspök is Mohácsnál esett el; könyveiről vö. HOFFMANN–WEHLI 1992. 238. – Az 1526 utáni állapotokról részletesen VARGA Szabolcs dolgozata számol be e kötetben.

¹⁰⁴Vö. SZAKÁLY 1999. 17–20., KOLLER V, 155. és MEZEY 1975.

¹⁰⁵1537. november 19-én kelt, Pécsen, ETE III. 199. Vö. ifj. ENTZ Géza: A pécsi székesegyház kincseinek sorsa. *Pannónia* 7 (1941–1942) 329–341.

- BH* CSAPODI Csaba, Csapodiné GÁRDONYI Klára: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–II: Fönnmaradt kötetek. III: Adatok elveszett kötetekről. Bp., 1988, 1993. 1994.
- CSAPODI 1975 CSAPODI Csaba: Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára. In: Janus Pannonius tanulmányok. Szerk. KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor. Bp., 1975. (Memoria saeculorum Hungariae 2.) 189–208.
- DHA* 1992 Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I. 1000–1131. Edendo operi praefuit Georgius GYÖRFFY. Bp., 1992.
- ERDŐ 2001 ERDŐ Péter: Egyházjog a középkori Magyarországon. Bp., 2001.
- ETE* Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. BUNYITAY Vince, RAPAICS Rajmund, KARÁCSONYI János, KOLLÁNYI Ferenc, LUKCSICS József. I–V. Bp., 1902–1912.
- FARBAKY 2002 FARBAKY Péter: Szatmári György, a mecénás. Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon. Bp., 2002. (Művészettörténeti Füzetek, 27)
- FEDELES 2005 FEDELES Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). Pécs, 2005. (Tanulmányok Pécs történetéből 17.)
- FEDELES 2007 FEDELES Tamás: Körmények Pécsen, a 14–15. században. *Pécsi Szemle* 10 (2007) 4–21.
- FEDELES 2007b FEDELES Tamás: Személyi összefonódások Pécsen, Mátyás és a Jagellók idején. In: Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Szerk. FEDELES Tamás. Bp.–Pécs, 2007. (Egyháztörténeti tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből 3.) 25–49.
- FEDELES 2008 FEDELES Tamás: Eine Bischofsresidenz in Südungarn im Mittelalter. Die Burg zu Fünfkirchen (Pécs). *Quaestiones Medii Aevi Novae, Warszawa*, 13 (2008) 179–217.
- FONT–SZÖGI 2001 FONT, Márta–SZÖGI, László (Hg.): Die ungarische Universitätsbildung und Europa. Pécs, 2001.
- HARSÁNYI 1938 HARSÁNYI András: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938.
- H–WEHLI 1992 HOFFMANN Edith: Régi magyar bibliofilek. Az előszót és az új jegyzeteket írta és a kötetet szerkesztette: WEHLI Tünde. Bp., 1992.
- IANUS PANN. 2006 Iani Pannonii opera quae manserunt omnia. Vol. I. Epigrammata. Fasciculus 1. Textus. Edidit, praefatus est et apparatu critico instruxit Iulius MAYER, similia addidit Ladislaus TÖRÖK. Bp., 2006.
- KLANICZAY 1982 Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek KLANICZAY Tibor munkája. Bp., 1982. (Magyar remekírók)

- KMTL 1994 *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ Gyula. Bp., 1994.
- KOLLER KOLLER Josephus: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. I–VII. Posonii, Pestini, 1782–1812.
- KOSZTA 1998 KOSZTA László: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége, 1214–1353. Pécs 1998. (Tanulmányok Pécs történetéből 4.)
- Kódexek 1985 *Kódexek a középkori Magyarországon*. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, 1985. november 12.–1986. február 28. Bp., 1986.
- KÖRMENDY 2007 KÖRMENDY Kinga: *Studentes extra regnum*. Esztergomi kánonokok egyetemjárása és könyvhasználata, 1183–1543. Bp., 2007. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici 3, Studia 9.)
- MADAS 2003 MADAS Edit, MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. 2., javított, bővített kiadás. Bp., 2003.
- MÁLYUSZ 1971 MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 1971.
- MEZEY 1975 MEZEY László: Janus Pannonius XVI. századi uóéletéről. In: Janus Pannonius (Tanulmányok). Szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor. Bp., 1975. 523–533.
- NEMERKÉNYI 2002 NEMERKÉNYI Előd: Latin nyelvtan a székesegyházi iskolában. Fulbert, Bonipert és egy elveszett Priscianus-kézirat. *Aetas* 12 (2002/4) 77–88.
- PETROVICH 1975 PETROVICH Ede: Janus Pannonius Pécssett. In: Janus Pannonius. Tanulmányok. Szerk. Kardos Tibor és V. Kovács Sándor. Budapest 1975. 119–173.
- Pécs ezer éve* 1996 *Pécs ezer éve*. Szemelvények és források a város történetéből, 1009–1962. Történelmi olvasókönyv. Főszerkesztő MÁRFI Attila. Pécs, 1996.
- SRH *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. I–II. Budapestini, 1937–1938.
- SZAKÁLY 1999 SZAKÁLY Ferenc: A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543. In: Pécs a törökkorban. Szerk. SZAKÁLY Ferenc. A szerkesztésben közreműködött VONYÓ József. Pécs, 1999. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) 17–50.
- SZIJÁRTÓ 1936 SZIJÁRTÓ Nándor: Egy középkori misekönyvünk. Liturgiátörténeti tanulmány. *Theologia* 1 (1936) 3–27.
- SZILÁDY 1910 SZILÁDY Áron: *Sermones dominicales*. Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex. I–II. Bp., 1910.
- TIMÁR 1982 TIMÁR György: A középkor az írásos források alapján. In: Sásd. Szerk. FÜZES Miklós. Sásd, 1982. 101–152.

- TIMÁR 2001. TIMÁR György: A szenttiszelet Pécsett, a középkorban (patrocinium, titulus ecclesiae). In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk. FONT Márta. Pécs, 2001. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) 69–101.
- ZSÁK 1907 ZSÁK J. Adolf: Szegedi Gergely, egy ismeretlen scriptor és miniator. *Magyar Könyvszemle* 15 (1907) 145–148.